

Morfogenetický prístup v sociológii – ambivalentné prijatie a jeho inovačný potenciál

Ján Stena¹

Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV

The Morphogenetic Approach in Sociology – the Ambivalent Acceptance and its Innovative Potential. Paper first situates the intellectual project of M. Archer into the thought context of sociological theoretical conceptions at the time of its inception. It points out to the philosophical foundations of morphogenetic approach and gives dense information on innovative solutions through which this concept enhances the possibilities of sociological conceptualization. Author makes propositions for Slovak terminological solutions for specific terms introduced by M. Archer. He also seeks to imply discussed questions of morphogenetic approach as well as application of its inspirational potential. Sociológia 2015, Vol. 47 (No. 4: 414-437)

Key words: *M. Archer; realist social theory; being human; agency; structural or cultural conditioning; emergency; concerns; reflexivity; inner conversation; emotions, morphogenesis/morphostasis*

Sociológia je veda paradigmatická, preto tiež každý projekt s inovačnou ambíciou čaká viac či menej presvedčivé spochybňovanie z pozícií konkurenčných teoretických opcíí. Niekedy aj nevôľa nóvum pochopiť a nezaújať kriticky zhodnotiť. Filter ne/akceptácie sa prejavuje aj pri koncepcii Margaret Scotford Archerovej², ktorá je výsledkom mnohoročného bádateľského úsilia. Vzbudila široký záujem (preklady v zahraničí, vysoké skóre citácií), vniesla nové impulzy do prebiehajúcich diskusií, ale sprevádza ju aj vecné odmietanie či nepochopenie spôsobené povrchnou lektúrou zložitého diela. Treba sa s ním myšlienkovy vyrovnáť aj preto, lebo odкрýva nové horizonty sociologického uvažovania.

Cieľom štúdie je situovať intelektuálny projekt M. Archerovej do myšlienkového kontextu v čase vzniku, upriamiť pozornosť na hlavné piliere morfogenetického prístupu, ktoré možno považovať za prínos pre sociologickú teóriu a pritom vyvolať polemiky. Štúdia chce v druhom pláne provokovať ku kritickej sebareflexii sociologickú produkciu u nás. Prichádza s návrhom terminologických riešení pre slovenčinu v prípadoch autorkou zavedených špecifických výrazov. Zároveň poukazuje na otvorené otázky jej teoretického projektu, pripomína kritické ohlasy naň a poukazuje na výskumné pokusy inšpirované morfogenetickým prístupom.

¹ Korešpondencia: doc. PhDr. Ján Stena, CSc., Bratislava, Slovenská republika. E-mail: jan@stena.sk

² V rokoch 1986 – 1990 bola prvou ženou vo funkcii predsedu ISA a v súčasnosti podobným prvenstvom ju poctil pápež František nomináciou do čela Pontificia Accademia delle Scienze Sociali (2014).

Kontext

V dejinách sociológie sa opakovane pripúšťa priznanie krízy teoretického ukotvenia. Jednou z príčin je nedostatočné filozofické zdôvodnenie myšlienkových predpokladov, na akých je každá teoretická konštrukcia nevyhnutne založená. Morfogenetický prístup (ďalej len MGP) je koncepčnou ponukou, ktorá sa odvinula práve z tohto citlivého momentu ako pokus aktualizovať problém predpokladov, zodpovedajúcich rozrastajúcemu sa vedeckému poznaniu. Pozoruhodný projekt M. Archerovej nebol ani tak odpoveďou na ohlásenú krízu sociológie (v publikáciách A. Gouldnera, R. Boudona, I. Zeitlina) pod hasnúcim vplyvom štrukturálneho funkcionalizmu a zlyhania dogmatického marxizmu ako skôr tvorivou reakciou na viacero pokusov o jej prekonanie. Britská profesorka sociológie prišla s teoretickými riešeniami zacielenými na vyvrátenie neudržateľných myšlienkových predpokladov sociologických koncepcií zo záverečných dekád 20. storočia, ktoré doteraz svojou tvorbou udržiava pri živote viacero našich autorov. Podujala sa nájsť východisko z vleklých dichotomických sporov (subjektívne – objektívne, individuálne – kolektívne, voluntarizmus – determinizmus, mikro – makro úroveň). Do diskusií ohľadne vzťahov ľudského konania a sociálnych štruktúr, resp. kultúry vstúpila s návrhom, aby sa každý jav sociálneho života skúmal cez prizmu troch hľadísk: sociálna štruktúra – kultúrny systém – agentstvo³ (agency) a pritom kládol dôraz na analýzu vzájomných vzťahov medzi týmito aspektmi v študovanom jave. Pojem 'agency' používaný aj A. Giddensom, J. Alexandrom, D. Elder-Vassom a dvojicou M. Emirbayer – Ann Mische, P. Sztopkom či ďalšími kompletizuje sadu reálnych vplyvov – ale nenahrádza – pojem konania. Nie vždy sa agentstvo musí viazať na aktivitu ľudí, v určitých situáciách postačí ich hromadná prítomnosť v danom čase a mieste, aby sa prejavil kauzálny účinok. Názorný príklad uviedla sama M. Archerová: keď na lokálnom trhu práce prudko vzrastie počet nezamestnaných, už ich „prítomnosť“ nadobúda príčinný charakter tým, že oslabuje šance ostatných na vyjednávanie. Neosobné pôsobenie štruktúry zaväži viac než akokoľvek obratné individuálne konanie.

³ M. Archerová pri odkrývaní nových stránok sociálnej reality musela siahnuť po netradičných výrazoch, ktoré by nevyvolávali falošné konotácie so známymi javmi. Použila ich celý rad. Preklad pojmu 'agency' je výzvou pre prekladateľov do rodného jazyka. Jeho denotátom je schopnosť vyvolávať pretvárajúci účinok – ten nemusí byť vždy dôsledkom priameho konania ľudí – často ide o pôsobenie štruktúry alebo kultúrneho systému na daný stav vecí vo svete či priebeh udalostí. Poľskí prekladatelia siahli po výraze 'sprawstwo', ktorý sa dostal do obehu vďaka praxeológii. V českom preklade jej štúdie (2008) použili výraz 'aktérství', čo je však v rozpore s požiadavkou M. Archerovej, aby sa dôsledne odlišoval rozdiel medzi obsahom pojmu 'actor' (ktorý plní sociálnu rolu) od pojmu 'agent', ktorým autorka označuje príslušnosť ku kolektívite rovnakých životných šancí. (Archer 2000a: 258) Slovenčina nedisponuje adekvátnym názvom pre fenomén 'agency', ktorý by vyjadroval jedinečnosť, akú mu autorka pripísala (a nie je vhodné nahradiť ho všeobecným výrazom napr. počínanie). Navrhujem pre potreby sociológie používať výraz 'agentstvo' ako terminus technicus. V slovenskej spisbe výraz 'agentstvo' použil Vajanský vo význame zamestnanie agenta. V našom prípade ide o vyvolanie dôsledkov (od latinského 'agere'), ktorých efektom je transformácia alebo reprodukcia sociálnych foriem takých, ako sú sociálne štruktúry, systémy kultúry či inštitúcie. (Porovnaj Archer 1995: 18)

Myšlienková konštrukcia MGP sa rodila pod vplyvom osobnej skúsenosti Archerovej z porovnávacej analýzy vzdelávacích systémov Francúzska, Anglicka, Ruska a Dánska (*Social Origins of Educational Systems* (1979)) a rozvinula sa vo viacerých polemikách⁴. V prípade teórie racionálnej voľby a rozmanitých variantov postmodernizmu poukázala na to, že sú založené na dvoch protichodných modeloch človeka. Na jednej strane išlo o koncept hyperindividuálneho 'Modernity's Man', redukujúci človeka na oportunistického lovca príležitostí, v rámci ktorého „jediná vlastnosť racionality utvára zároveň ľudské bytosti a tiež ich spoločnosť“ (Archer 2000a: 5). Tento neduh metodologického individualizmu autorka nazýva *konfláciou zdola* (Upwards conflation), pretože „poníma sociálnu štruktúru pasívne, ako agregát dôsledkov individuálnych činov, ktorý nie je v stave vplyvať späť na jednotlivcov“ (Archer 1995: 4). Na druhej strane odprírodnený „model 'Society's Being' je klasickou *konfláciou zhora* (Downwards conflation), keď efekty socializácie vtlačujú pečať ľuďom považovaným len za poddajný materiál“ (Tamže). Ide o slabosť metodologického holizmu, keď ľudia sú determinovaní štruktúrou, resp. kultúrou, napr. výrobnými vzťahmi, diskurzom alebo kultúrnymi kódmi. Obe verzie redukovania deformujú vzťah medzi človekom a sociálnym celkom: prvý preceňuje význam ľudského individua na úkor spoločnosti, kým druhý človeka zúbožil na výtvor spoločnosti, oberajúc ho o subjektivitu. Vyústenie je rovnaké: vždy jedna z úrovni sociálnej reality je epifenoménom druhej.

Archerová kriticky vystúpila aj proti koncepciám, ktoré sa pokúsili prekonať obe redukcionistické východiská. A. Giddens a P. Bourdieu prišli s koncepciami o *vzájomnom konštituovaní* sa oboch úrovni sociálnej reality, keď konajúci jednotlivci a štruktúra predstavujú iba dve stránky jednej mince. Archerová v nich videla ešte jednu formu konflácie⁵ – *stredovú* (Central conflation), ktorá sa síce vyhla redukcionizmu, ale dopúšťa sa iného hriechu. Išlo o úsilie prekonať dichotómiu 'pôsobenie štruktúry verzus konajúci jednotlivci' ako ontologicky nerozdielných skutočností. Vyhli sa pasci redukcionizmu za cenu rozmazania hranice medzi subjektom a objektom. Tým fakticky sproblematizovali význam reflexivity konajúcich ľudí (Archer 2013b: 20), teda článku, ktorý sprostredkúva pôsobenie štruktúry na ľudí a rozhoduje o tom, aká bude ich odpoveď na *obmedzenia* (constraints) a využitie *príležitostí* (enablements) daných štruktúrou. Navyše sa zbavili možnosti prakticky skúmať vzájomnú závislosť oboch reálnych úrovni sociálnej skutočnosti (obaja ich zliali do jednej podstaty) a ich odlišné *spôsoby pôsobenia* na seba navzájom. Hoci títo autori vzájomné pôsobenie oboch úrovni koncipovali odlišne

⁴ Aj nekompromisný kritik projektu M. Archerovej Anthony King oceňuje prenikavú polemiku Archerovej s Giddensom z roku 1982, pod vplyvom ktorej mnohí učenici začali pochybovať o jeho poňatí duality štruktúry a konania. (King 2010)

⁵ Pre 'conflation' ponechám termín 'konflácia', keďže autorka naznačuje, že ide o čosi iné ako redukciu (čosi v zmysle zlievania či zrastania opačných pozícií). Podobne tak učinili prekladatelia do poľštiny.

(Bourdieuemu na to slúži pojem habitusu, u Giddensa pojem duality štruktúry), konzekvencie sú rovnaké, pretože vzájomné vplyvy štruktúr a ľudí nie sú empiricky pozorovateľné a nedajú sa verifikovať. (Domecka 2013b: 108) Nimi navrhnuté riešenie zbavuje výskumníka možností oddelene analyzovať vlastnosti a sily tak ľudí ako aj vlastností a síl prostredia, v akom sa angažujú.

V bohatej sérii knižných publikácií M. Archerovej sa vyskytuje triáda titulov, v ktorých podala kompletný výklad svojej koncepcie MGP. V nich postupne analyzovala kultúru, sociálnu štruktúru a problém agentstva. Každému z nich venovala samostatné dielo upozorňujúc, že pre plné pochopenie MGP sa treba venovať všetkým trom titulom. V prvom z nich *Culture and Agency: The Place of Culture in Social Theory* (Archer 1996 – 1988) prezentovala ontologické poňatie kultúry a pripísala jej autonómiu ako relatívne samostatnej vrstve reality. Zdôvodnila, že ak chceme postihnúť dynamiku a transformáciu kultúry, nevyhnutne musíme analyticky rozlišovať dve úrovne kultúrnych javov: vzťahy ideí v rámci kultúrneho systému na rozdiel od vzťahov ľudí na sociokultúrnej úrovni.

V druhom titule *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach* (1995) autorka postuluje analytické rozlíšenie vlastností štruktúr na jednej strane a vlastností konajúcich ľudí na strane druhej, a tiež potrebu skúmania vzťahov medzi nimi. Dosahuje ho analýzou po sebe nasledujúcich fáz morfogenetického cyklu: *štruktúrnej podmienenosti – sociálnych interakcií – elaborácie štruktúr* (structural elaboration). Pojmom štruktúrna podmienenosť (structural conditioning) sa Archerová snaží vytlačiť pojem determinizmu, pretože ten oslabuje pozíciu subjektu a jeho podiel na premenách sveta. Teoretickými inováciami v tomto diele sa definitívne odlišila od A. Giddensa.

Tretí z titulov – označila za kľúčový – *Being Human: The Problem of Agency* (2000), kde v polemike s tými trendmi v spoločenských vedách, ktoré ignorovali činné pôsobenie subjektu, alebo znižovali význam jeho ľudských vlastností (osobnosť, reflexívnosť, pamäť a emocionálnosť), priznáva kauzálnu silu ľudskému agentstvu, ktoré sa nedajú vydedukovať ani redukovať na príčinné sily spoločnosti alebo kultúry. Podujala sa rekonceptualizovať ľudské bytosti ako osoby, ktoré sa nevyhnutne rodia a žijú v sociálnom kontexte, pričom ten nie je ani ich výtvorom, ani predmetom ich voľby. V knihe objasňuje rozvoj ich ľudského potenciálu a zároveň podáva aj analýzu mechanizmov agentstva a reflexivity.

Recenzent (Vandenberghe 2005) publikácie *Structure, Agency and the Internal Conversation* (Archer 2003) ju priradzuje ako štvrtú z impozantnej série kníh M. Archerovej, ktorou zavŕšila výklad MGP. V nej obsiahnutá analýza vnútornej konverzácie ľudí je založená na výsledkoch autorkinho empirického skúmania, ktoré vykonala metódou hĺbkových rozhovorov. Ani týmto titulom sa nevyčerpáva dlhý zoznam jej knižných publikácií a časopisc-

kých polemík; pretože v centre pozornosti tohto textu je MGP (a nie intelektuálna dráha autorky), čitateľa odkazujem na dostupnú bibliografiu⁶.

Návrat k ontologickým otázkam sociologického uvažovania

Sociálna realita, ktorá sa neustále vyvíja a stáva stále komplexnejšou, konfrontuje sociológiu s potrebou hľadať nové konceptuálne východiská. Skúsenosti z rozvoja sociologického myslenia naznačujú, že sotva sa to zaobíde bez opätovného premyslenia ontologických otázok. Prevládajúci pozitivizmus, doposiaľ zahniezdený v našom uvažovaní, ich odsúval do zabudnutia (až na zriedkavé výnimky), a tým uvoľnil priestor pre koncepcie schopné vysvetliť iba čiastkové problémy dnešnej spoločnosti alebo skresľujúce obsah sociálna. Na programe dňa bola úloha rozpracovať projekt, ktorý by po prvé ponúkol nové riešenia ontologických otázok a po druhé, aby prinavrátil sociológii poslanie, aké jej vyznačil Max Weber: odhaľovať, prečo sa veci majú „tak“ a nie „ináč“. (Archer 2012) To znamená posunúť sa od filozoficky nezakotveného teoretizovania o problémoch spoločnosti či jej plochého empirického opisu k vysvetľovaniu *štruktúr a mechanizmov* generujúcich tie javy a problémy. Mala to byť koncepcia, ktorá by nestratila kontakt s dedičstvom sociologickej tradície (Durkheim, Max Weber, Marx, Mead) a neváhala by siahnúť po myšlienkovu podnetných inováciách pochádzajúcich z rozvoja iných vedných odborov.

Objektívnu stránku predstavujú aktuálne situácie, v ktorých sú deponované výsledky predošlých aktivít a sociokultúrnych interakcií (napr. tvar distribúcie zdrojov či kritériá hodnotenia), kým subjektívnu stránku predstavujú osoby s ich vôľou a emotívnou výbavou a nadobudnutými skúsenosťami. Riešenie malo vysvetliť problém, ako si ľudia dokážu poradiť s objektívnou sociálnou formou, ktorej musia čeliť (štruktúra, kultúra), a zároveň riešiť otázku, ako prepojiť obe odlišné roviny objektívnu a subjektívnu, teda ako spojiť procedúru *vysvetlenia* s procedúrou *chápania*, ktoré bystroumne nastolil Max Weber, ale riešil neuspokojivo? Odpoveď sa nedala nájsť na pôde kritického realizmu, preto Archerová prekročila medze metateórie Bhaskara a ponúkla explanačný rámec v podobe 'morfogenetického prístupu', v ktorom rozpracovala ideu ľudskej subjektovosti tak, aby bola využiteľná v sociologickej výskumnej praxi. V ňom sa programovo usilovala o súbežné trojstranné previazanie medzi ontológiou, metodológiou a praktickou sociálnou teóriou.

Sociálna realita má inherentne obojaký charakter: sociológovia majú do činenia tak s objektívnou fakticitou štruktúr, ako aj s konaním subjektu, v ktorom sú zakomponované jeho osobné či kolektívne želania a snahy. „Ontologicky tak štruktúra ako i agentstvo sú konceptualizované ako oddelené

⁶ Pozri: <http://cdh.epfl.ch/page-55775-en.html> z 15. 5. 2015

vrstvy skutočnosti, pretože majú odlišné, neredukovateľné príčinné sily a vlastnosti.“ (Archer 2013b: 20) Archerová⁷ preto navrhla – na rozdiel od Giddensovej duality – zaviesť do sociologického skúmania *analytický* (nie filozofický) *dualizmus*, čo znamená konceptuálne ‘rozpárat’ štruktúry a agentstvo, aby sme mohli oddelene analyzovať vplyv emergentných vlastností a síl každého z nich a vďaka tomu hlbšie preskúmať ich vzájomný vzťah. Redukcionistické koncepcie a rovnako ani riešenia od Giddensa či Bourdieua takto prehĺbenú analýzu neumožnili. Navyše obaja zbavili analýzu možnosti zohľadniť diachronický aspekt vzájomného pôsobenia agentstva a štruktúr, odohrávajúce sa v časovej postupnosti.

MGP tým, že obohatil sociologické uvažovanie ideou *stratifikovanej sociálnej ontológie*, posunul do novej polohy prebiehajúce teoretické diskusie pri riešení spomenutých tradičných sporov. Tento návrh rešpektuje vrstvovú povahu tak ľudskej bytosti, ako aj kultúry a sociálnej štruktúry. Jednotlivé vrstvy v nich (aj ich skladobné elementy) sa postupne vynárajú v procesoch *emergencie*⁸, pričom novonadobudnutá forma skúmanej časti reality sa vyznačuje novými vlastnosťami a silami. V intenciách kritického realizmu „vlastnosti a sily vynárajúce sa na jednej ‘úrovni’ sociálnej reality (diachronicky i synchronicky) závisia od vlastností a síl nižších ‘úrovní’, ale nemôžu byť na ne redukované“. (Archer 2008: 9) Teória emergencie uvádza lapidárny príklad o vode. Vlastnosti vody sa nedajú zredukovať do vlastností kyslíka a vodíka, prvkov, z ktorých vznikla. Podobne Bhaskar a Archerová vysvetľujú, že sociálna štruktúra je závislá od činov jednotlivcov (bez nich niet štruktúry). Keďže tá nadobudla svoje osobité príčinné vlastnosti a sily, má autonómny ontologický status⁹, nemožno ju na činy jednotlivcov zredukovať. Archerová to demonštruje na príklade vzdelávacích systémov: tie poznáme ako centralizované alebo decentralizované a podľa svojej povahy kauzálne pôsobia na zainteresovaných ľudí. Sú to vlastnosti, aké by sme márne hľadali u ľudí. A naopak, žiadnemu systému nemôžeme pripísať emotívnosť, intencionalitu či angažovanosť, teda vlastnosti, aké sú typické pre ľudí. K tomu treba dodať, že pôsobenie kauzálnych síl sociálnych foriem sa odohráva len prostredníctvom agentstva ľudí, takže odpadá hrozba reifikácie sociálnych foriem.

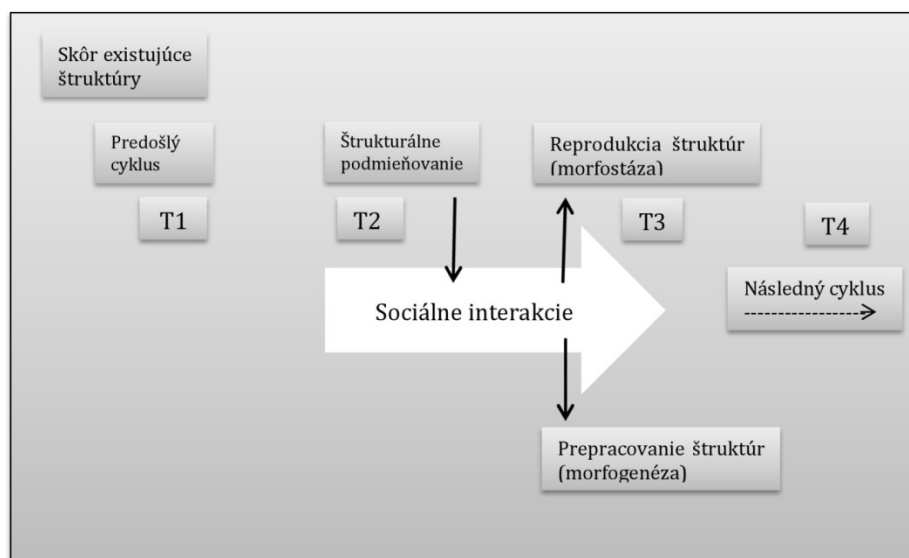
⁷ Jej filozoficko-národopisným zázemím sa stal kritický / sociálny realizmus, zakladateľ ktorého bol Roy Bhaskar a sama sa stala jeho spoluvýtvorcom. Do jej tvorby sa premietli vplyvy učiteľov K. Poppera (inšpirovalo ju rozlíšenie troch ontologických subsvetov) a D. Lockwooda, ktorý rozlíšením systémovej a sociálnej integrácie podnietil jej návrh tzv. analytického dualizmu. Archerová priznáva inšpirácie z teórie systémov (W. Buckley) a pragmatizmu (Ch. S. Peirce).

⁸ V obehu je viacero koncepcií emergencie. V podaní M. Archerovej emergencie vrstiev sa vyznačuje črtami: a) vlastnosti niektorých vrstiev sú prvotné oproti iným, lebo sa vynárajú z druhých a po čase dochádza k zmene; b) keď už dôjde k vynoreniu sa novej vrstvy, táto sa stáva autonómnou; c) autonómne vlastnosti preukazujú už nezávislý vplyv, aj keď nie sú bezprostredne pozorovateľné.

⁹ Odlišný ontologický status neznamená, že štruktúra a konajúci ľudia (agentstvo) sú dvoma odlišnými objektmi nášho sveta. Archerová prizvukuje, že tu ide o „objekty vyznačujúce sa *odlišnými vlastnosťami a silami*“. (Archer 2008: 11)

Nadväzujúc na uvedený príklad, možno objasniť vzájomný vzťah štruktúry a konania (agentstva) z hľadiska *temporality*. Každý vzdelávací systém najprv stvorili reálni ľudia a funguje v takej forme, v akej ho terajší aktéri udržiavajú alebo menia. Prirodzene platí, že „my ľudia tvoríme spoločnosť prostredníctvom našich aktivít a ona formuje nás“. (Archer 2000a: 307) Ale na rozdiel od sociologických prístupov poznačených konfláciou MGP rieši dilemu duality zavedením diachronického aspektu. Obe veličiny na seba vzájomne pôsobia, ale tak, že štruktúra *predchádza* konaniu ľudí. To predpokladá, že „štruktúra a agenstvo (konanie ľudí) sú rôznymi druhmi emergentného bytia“ (Archer 2013a: LVII) a na seba navzájom pôsobia odlišnými emergentnými vlastnosťami a silami. Konanie môže v cykle morfogenézy smerovať k pretvoreniu štruktúry (resp. zachovaniu), ale k faktickej zmene dôjde až *následne* pod vplyvom pretvárajúcej činnosti ľudí. Znázorňuje to obrázok č. 1, kde symboly T1 až T4 označujú následné časové momenty.

Obrázok č. 1 **Sekvencie morfogenetického cyklu podľa Archerovej**

Sledovanie priebehu sekvencií morfogenetického¹⁰ procesu kladie sociológom otázky: „kto je kým“ (primárny agens či aktér) a „kto akú úlohu

¹⁰ Výraz 'morfogenéza' je zloženina. Prvá časť termínu <morfo> potvrdzuje, že spoločenstvo nie je stála vopred daná forma ani preferovaný stav; druhá časť <genetický> je akceptáciou faktu, že prijatý tvar je spôsobený jedincami daného spoločenstva, teda zámernými či nezámernými dôsledkami ich konania. Morfogenéza (pojem prevzatý M. Archerovou od W. Buckleya) označuje procesy v komplexnej výmene medzi systémom a prostredím, ktoré vyúsťujú do *zmeny* formy, štruktúry a stavu systému. Naproti tomu 'morfostáza' predstavuje procesy, ktoré *udržiavajú* danú formu, štruktúru a stav systému. (Porovnaj Archer 1995)

zohráva“ v procesoch transformácie spoločnosti. Pojem „prepracovanie“ označuje tretí článok príčinného reťazca (po fázach podmieňovania a sociálnych interakciách), je to efekt interakcií medzi rôznymi elementmi skúmaného javu (štruktúry, kultúry, osoby), ktoré vyústili do zmeny alebo uchovania ich predošlého stavu.

Namieste je otázka: aký je prínos rešpektovania subjektovej a objektovej ontológie pre sociológiu? Archerová, využívajúc rozlíšenie K. Poppera o troch ontologicky odlišných subsvetoch (1. svet fyzických stavov, 2. svet mentálnych stavov a 3. svet objektívnych ideí), zúročila autentickú osobitosť sveta mentálnych stavov. Ten „je ontologicky reálny a pritom má subjektívnu ontológiu“. (Archer 2008: 11) Také stavy „majú to, čo by sme mohli nazvať ‘ontológia prvej osoby’. To znamená, že existujú iba z hľadiska nejakého aktéra, organizmu, zvierat'a alebo ega, ktoré ich má... Bolesť existuje len ako prežívaná nejakým aktérom – t. j. nejakým ‘subjektom’. Objektívne entity, napríklad hory, existujú ako v tretej osobe.“ (Searle 2007: 54-55) Teda neexistujú subjektívne nezávislé myšlienky; bolesť s vami nemôžem precit'ovať, ale ideu utrpenia áno, ale tá je už ako objekt súčasťou subsveta 3 – dodáva Archerová. (Tamže) Z toho plynie existencia pluralitnej ontológie, nič sa tým nemení na *reálnosti* subjektovej ontológie¹¹. Myšlienka vyžaduje aktéra v prítomnom čase, ktorý myslí v prvej osobe, kým štruktúrne vlastnosti nič také nepotrebujú.

Prijaté ontologické (a metodologické) riešenia väčšina ohlasov oceňuje pozitívne a priznáva, že koncepcia MGP je vybudovaná na pevnej filozofickej pôde. (Giesen 1997: 463; Gimenez 1999: 19; Caetano 2014: 2; Domecka 2013a: LIII; Mrozowicki 2013: VIII) Proti jej ontologickým riešeniam i stratifikovanému poňatiu sociálnej reality polemicky ostro vystúpil A. King – reprezentant metodologického individualizmu. Z pozície interpretatívnej sociológie sa pokúsil vyvrátiť charakteristiky sociálnych štruktúr, ktoré Archerová považuje za nezvratné: ich autonómnosť, vplyv predstihujúci konanie ľudí a kauzálny účinok. Za významnú chybu považuje jej tvrdenie, že vlastnosti štruktúr sú neredukovateľné na konkrétnych jednotlivcov. To, čo Archerová považuje za autonómnu štruktúru, podľa neho nepredstavuje nič viac než „vzťahy iných ľudí v rôznych dobách a miestach“ a „neexistuje nad rámec súčtu všetkých jednotlivcov a ich interakcií“. (King 1999: 223) Na tieto výhrady Archerová reagovala replikou, argumentujúc proti apriórnemu naliehaniu metodologického individualizmu na redukovateľnosť všetkých

¹¹ Archerová vytyka sociológom, že ľudskú subjektivitu uznávajú len skryto, keď vo svojich analýzach akosi mimochodom prisudzujú aktérom subjektívne motívy, ale skúmané problémy analyzujú ‘objektivisticky’ procedúrou vysvetľovania (merania) vplyvu nezávislých premenných namiesto objasnenia dôvodov, cieľov a problémov definovaných *reflexívne* samotným aktérom. Ak jeho definície výskumník nepozná, potom myslenie skúmaných osôb v prvej osobe býva nahradené opisom v tretej osobe, aký sa zrodil v hlave výskumníka. Dochádza k nepatričnej zámene výskumníkovej subjektovosti namiesto reflexivity konajúceho subjektu.

sociálnych javov „na pôsobenie iných ľudí“. (Archer 2000b: 465) Ukazuje, ako sa King dostáva do problému, keď pripúšťa, že „rozdelenie bohatstva je reálne“, ale „závisí od nespočetných minulých interakcií medzi jednotlivcami podľa ich chápania kapitalistického trhu“. (King 1999: 221) Vieme, že trh spôsobuje rozdiely bez toho, ako ho jednotlivci interpretujú a či ho vôbec chápu. Ontologické východiská MGP prevzaté od Bhaskara odmietol i K. Healy. Objavili sa aj pokusy prepojiť ontologické východiská MGP s miernymi formami sociálneho konštruktivismu (Elder-Vass 2012) a s koncepciou habitusu Bourdieua. (Sayer 2010) Diskusia o filozofických východiskách MGP stále pokračuje v polemickom tóne (F. Dépelteau, J. Cruickshank a veľa ďalších autorov).

Rozvinutie idey subjektovosti s esenciou ľudskosti

Druhou charakteristickou črtou MGP je prehĺbená konceptualizácia subjektovosti. Kým A. Touraine sa iba vzoprel proti vtedajšiemu velebeniu systémov s vyklieštenou „človečinou“, (*Le Retour de l'acteur*, 1984) a žiadal návrat subjektu do sociologického myslenia¹² (realizoval ho skúmaním sociálnych hnutí), Archerová prinavracia subjektu tak jeho prírodnú, ako aj spirituálnu charakteristiku. Subjektovosť koncipuje v previazaní na objektivitu sociálneho sveta – a zároveň využívajúc filozofický podnet Bhaskara¹³ – rozvíja tému s rozlíšením troch poriadkov reality: prírodného, praktického a sociálneho. Sprevádza ho tézou „nie za všetko, čím sme, vďačíme spoločnosti“. (Archer 2000a: 106)

Každý jedinec ľudského rodu sa v priebehu života vyrovnáva s biologickou danosťou, získava praktické návyky a vyzrieva na spoločenskú bytosť. Vstupuje do interakcií s prírodou v *poriadku prírodnom* (telesnosť → zážitok dotyku → telesná pamäť), rozvíja svoje zručnosti v kontakte s materiálnou kultúrou v *poriadku praktickom* (konanie → generačne neprenosná skúsenosť → praktické kompetencie / poznatky, časť z nich sa nedá vyjadriť slovami), aby napokon v kontakte s *propozíčnou*¹⁴ kultúrou zakotvil v *poriadku sociálnom* (medziľudské vzťahy → sociokultúrne interakcie → diskurzívne

¹² P. Sztompka pri obnove záujmu o subjektovosť okrem A. Touraina uvádza i W. Buckleya, M. Croziera, E. Friedberga a prirodzene M. Archerovú. (Sztompka 2010: 185) Sám osobne sa podieľa na rozvíjaní tohto kurzu svojou koncepciou „stávania sa spoločnosťou“, na ktorú kriticky u nás reagoval J. Schenk (2011).

¹³ Inšpiroval ju Bhaskar návrhom rozlišovať tri domény skutočnosti: reálnu (real), faktickú (actual) a empirickú (empirical). Je to perspektíva zameraná protipozitivisticky: argumentuje sa v nej rozdielmi medzi *empirickou rovinou* pozorovania udalostí (získovanie pravidielnosti ich výskytu) a možnosťou odhaľovať skryté štruktúry a príčinné mechanizmy, v dvoch zvyšných doménach, ktoré nie sú dostupné priamemu empirickému pozorovaniu, pričom práve tie nám umožňujú tvoriť reálny svet.

¹⁴ K tomu Archerová píše: „Propozíčná kultúra ako emergentná entita, a teda kultúrny systém existuje objektívne, podobne ako autonómne logické vzťahy vystupujúce medzi jej skladobnými prvkami (teóriami, presvedčeniami, hodnotami, argumentmi) ... v tom zmysle, že sú nezávislé od poznatkov a postojov, aké o nich máme.“ (Archer 2000a: 173)

poznanie). Všetky tri poriadky príčinne na neho pôsobia, človek im môže čiastočne odolávať, a pretože ide o subjektovo – objektové vzťahy, môže ich sám ovplyvňovať. Od toho sa potom odvíjajú znalosti telesné (knowledge embodied) /vnímať čo/, praktické (practical knowledge) /vedieť ako/ a diskurzívne (discursive knowledge) /vedieť že/. Keďže sme bytosťami tak prírodnými, ako aj praktickými, nemožno relatívne autonómne poriadky prírodný ani praktický¹⁵ zredukovať do sociálneho poriadku.

Prírodný a sociálny poriadok sa sčasti prekrývajú (autorka to znázornila na dvoch kružniciach) a ten prekrytý spoločný priestor predstavuje praktický poriadok. Všetky tri sa líšia nielen predmetovo, ale aj spôsobmi, ako subjekt nadobúda ich poznanie, resp. osvojenie (prírodné samostatným objavovaním, praktické reálnym konaním, propozičnú kultúru učením). Realizácia všetkých našich ľudských vlastností a síl závisí od našich *vzťahov* s každým z nich, bez toho by sme sa nevyvíjali. Archerová pripisuje výnimočný status praxi. Polemizujúc s koncepciami dopúšťajúcimi sa konflácie dôvodí: „Človek nie je zväzok biologických buniek plus významov pochádzajúcich z diskurzu spoločnosti.“ (Tamže: 189) Práve medzi týmito protipólmi sa nachádza sprostredkujúca sféra praktického života, kde „sa vynárajú najdôležitejšie ľudské vlastnosti a sily: sebauvedomenie, reflexivita i značná časť poznatkov o svete, nenahraditeľných k tomu, aby v ňom uspeli“. (Tamže) Len v praxi a jej prostredníctvom sa realizuje veľa z našich potenciálov. Ich uplatnenie je nevyhnutnou podmienkou emergencie ‘vyššej’ vrstvy subjektu: „jednotlivca s osobnou identitou, ktorý je zároveň agensom i aktérom“. (Tamže: 190) Vo sfére praktického života sa emergentné vlastnosti a sily odpútavajú od našich biologických koreňov a pripravujú nás pre život v spoločnosti. V troch poriadkoch reality každý máme situované rozmanité životné ‘starosti’¹⁶ (concerns). V styku s každým z nich sme konfrontovaní s dilemami rôzneho druhu. Napríklad v prírodnom poriadku nám ide o zdravotný komfort, v praktickom o úspešné riešenie organizačného problému, v sociálnom poriadku o dosiahnutie pocitu vlastnej hodnoty v očiach spoločenstva. Spravidla niektorý z poriadkov preferujeme a svoje ‘starosti’ usporadúvame a hierarchizujeme, odsúvajúc ostatné na okraj svojho snaženia. Špecifická konštelácia týchto ‘starostí’ nás definuje ako jedinečnú osobu s vlastnou *osobnou identitou* (tú dosahujeme až v dospelosti). Sme tým, čo nás trápi a zamestnáva, na čom nám záleží. (Tamže: 10) Niektoré nás nútia angažovať sa v určitých sociálnych rolách (čím nadobúdame *skupinovú* identitu), len aby sme zabezpečili svoj rozvoj či prežitie. Tie Archerová nazýva *základnými*

¹⁵ Obe zodpovedajúce im spôsobilosti subjektu aj A. Touraine označuje za „mimo – sociálne“. (2011: 160)

¹⁶ Pri preklade pojmu „concerns“ uprednostním termín ‘starosti’ (či obavy z problémov, aké prináša praktický život, alebo ako úlohy vynárajúce sa z našich ambícií).

(ultimate concerns). Ale ani ony nedefinujú automaticky smer nášho konania. Každý si musí osobne vypracovať takú konšteláciu 'starostí', aká zodpovedá jeho súboru hodnôt, je realizovateľná v praxi a umožní mu zaujať adekvátne miesto v spoločnosti.

MGP neobchádza otázku: prečo ľudia nereagujú na rovnaké okolnosti identickým spôsobom? Sociálne a kultúrne *podmieňovanie* ich konania je čímsi sprostredkované, keď nereagujú uniformne, ba dokonca čo im umožňuje, aby „postupovali tak a nie inak“ (okrídlený výrok J. Alexandra). Sprostredkujúcim článkom je osobitná dispozícia človeka, ktorá má povahu kauzálnej sily, teda schopnosť tvorivo sa postaviť k okolnostiam a rozhodovať, čo s nimi spraviť. Túto funkciu plní *reflexivita*¹⁷, ktorú Archerová detailne analyzuje ako centrálnu zložku ľudskej subjektovosti. Je prejavom unikátnej vlastnosti človeka – byť sebe samým subjektom i objektom poznania. Archerová túto emergentnú vlastnosť a silu subjektu (nie je nám daná biologicky, ale vyrastá z našich skúseností) definuje takto: „Reflexivita je regulárna realizácia mentálnej schopnosti, akou disponujú všetci normálni ľudia, vnímať seba samých vo vzťahu k svojmu (sociálnemu) kontextu a *vice versa*.“ (Archer 2013b: 21-22) S tézou „*no reflexivity, no society*“ obhajuje reflexivitu ako imanentnú charakteristiku ľudských jedincov a vyvracia pochybnosti, akoby sa vyskytovala len v modernej spoločnosti, resp. iba v jej úzkom okruhu.

Kategória reflexivity sprostredkúva vzájomné pôsobenie medzi kultúrou, štruktúrou a jednotlivcom. Tá je hľadaným mechanizmom vzájomného pôsobenia medzi dvoma kolekciami síl: objektívnych (vlastných sociálnemu a kultúrnemu kontextu) a subjektových, ktoré sú odpoveďou na *obmedzenia* alebo *príležitosti* sociálneho a kultúrneho kontextu. Stret týchto síl sa odohráva vo vnútri každého dospelého jedinca ľudského druhu. Mead považoval reflexivitu výlučne za produkt sociálnej interakcie a zúžil ju na pripisovanie významov osobám a predmetom, ktoré sa vyjednávajú za pomoci jazyka. Naproti tomu Archerová považuje jazyk len za jeden zo spôsobov, prostredníctvom ktorého reflexivitu možno skúmať empiricky. A sama v terénnom výskume pribrala do úvahy úlohu emócií, čo Mead neurobil. Konceptuálne ich zahrnula do mechanizmu *vnútornej konverzácie* (inner conversation) človeka, ktorá je jeho prirodzenou vlastnosťou ako reflexivita. Má podobu vnútorného dialógu jednotlivca, keď sa ten snaží vyrovnať sa s danosťami situácie. Ako jeho neredukovateľná reálna dispozícia môže nadobúdať podobu myšlienok, túžob, ilúzií, pocitov a spomienok na vlastné skúsenosti. Je to len ťažko verbálne vyjadriteľná duševná aktivita, ktorá prebieha spravidla intímne. Archerová sa teda celkom nevyhýba interpretatív-

¹⁷ Rozdiely v koncipovaní reflexivity A. Giddensom a M. Archerovou komentuje v samostatnej štúdii K. Iwińska (2008). O tom, ako Archerová nadviazala na G. H. Meada a v čom jeho poňatie prekonáva, referujú A. Krasowska a O. Nowaczyk (2013).

ným procedúram. Vnútoraná konverzácia sa vyznačuje troma konštitutívnymi vlastnosťami: je introspektívna, ontologicky subjektívna a príčinne vplýva na rozhodovanie ľudského jedinca.

Bolo by chybou chápať vnútornú konverzáciu v pojmoch inštrumentálnej racionality, keďže jej súčasťou sú emócie (chápané odlišne ako nálady). Tie sa vynárajú zo vzťahov k prírodnému, praktickému a sociálnemu poriadku. Obavy či pochybnosti z nich prameniace – ako sa s nimi vyrovnat’ – prebúdajú v ľuďoch emócie a tie vystupujú v úlohe hnacej sily ich konania. Archerová ich definuje ako komentár k ‘starostiam’, pretože majú v sebe poznávací element a nie sú len stimulom. (Archer 2000a: 202) Úlohou nepretržite prebiehajúcej vnútornej konverzácie je pocitovo i myšlienkov vo svojom vnútri spracovať výzvy troch poriadkov reality a zároveň s nimi konfrontovať svoje dispozície pre ich zvládnutie. Archerová nič neidealizuje: pripúšťa tak možnosť omylov, ako aj prípadnú nekompetentnosť človeka pri vyhodnocovaní danej situácie a svojich dispozícií. Ale reálne iná možnosť nejestvuje, iba cesta hľadania svojho „modus vivendi“ medzi tromi poriadkami reality. Každý človek sa usiluje konať s úmyslom riešiť svoje ‘starosti’, rozvíjajúc svoje *životné projekty* vo viere (občas mylnej), že bude úspešný. Pokiaľ sa osvedčia, preklopí svoje ciele do podoby *praktík*, t. j. priebehu konania intencionálnej povahy. Archerová (2013b: 28) to vyjadrila schémou:

Vymedzenie a dopasovanie sebe vlastných ‘STAROSTÍ’ ▶▶▶	Rozvíjanie konkrétnych priebehov konania ŽIVOTNÝCH PROJEKTOV ▶▶▶	Stanovenie uspokojivých a vhodných podpory PRAKTÍK
(vnútorné dobrá)	(mikropolitika)	(modus vivendi)

Reflexivita – zhrňujúc výklad – ako základný a autonómny atribút každej ľudskej bytosti má nepopierateľný vplyv na jej voľbu sociálnych rol a identít, hodnotenie a výber alternatívnych stratégií konania či tvorbu životných plánov. Bez nej nemožno uspokojivo vysvetliť reprodukciu alebo zmenu sociálnej reality, ktoré sú efektom ľudských aktivít. Účinnosť reflexivity je vecou aktivity konkrétneho jednotlivca. Výsledky konania ľudí sa líšia podľa toho, do akej miery sú schopní tvorivo snívať o celkom nových odpovediach na vzniknutú situáciu či od stupňa ich angažovanosti, a tiež od ceny, akú sú ochotní zaplatiť pri zdolávaní prekážok, keď uskutočňujú svoj projekt.

Akú významovú hodnotu subjektovosti odráža projekt MGP? Je to príznačná orientácia na obranu *ľudskosti* pred sociologickými koncepciami, ktoré ponúkli vyprahnutú predstavu človeka, zbavujúc ho špecifických vlastností a síl. Tie priznali buď textom zbaveným telesnosti, alebo abstraktnej hre znakov, prípadne vyhradili ľuďom iba uzlové body, cez ktoré plynú významy. Ba i teórie fascinované našou telesnosťou urobili z ľudí iba

priepustné médium kolujúcich ideí, teda nie ústrojenstvo sprostredkujúce našu výmenu s materiálnym svetom. Hodnotu ľudskosti opustili i koncepcie typu „homo economicus“, disponujúce iba inštrumentálnou racionalitou, „pre ktorú každý sociálny vzťah je tovarom a nikomu nevďačí za to, kým je, teda žiadnemu inému človeku, takže nie je schopná solidarity s inými či angažovania sa v akýchkoľvek vzťahoch“. (Archer 2000a: 316) Ľudskosť spočíva v uplatnení našich bytostných vlastností: precitovanie bytostného JA, reflexivita, myslenie, schopnosti i diskurzívne kompetencie, intencionálne konanie vyznačené významom. To všetko je tesne späté s našou materiálnou telesnosťou a nevyhnutnými interakciami, do ktorých vstupujeme s rovnako materiálnym svetom. Preto je MGP zacielený na prinavrátenie bohatého vnútorného života ľudom, na ratovanie sociologického myslenia, aby sa nezaobdávalo na naše potenciálne druhové vlastnosti a naše kontakty s realitou sveta, v ktorom tie vlastnosti musíme realizovať, ak chceme pretrvať a vyvíjať sa. Humanistická orientácia vbudovaná do tohto projektu je nespochybniteľná.

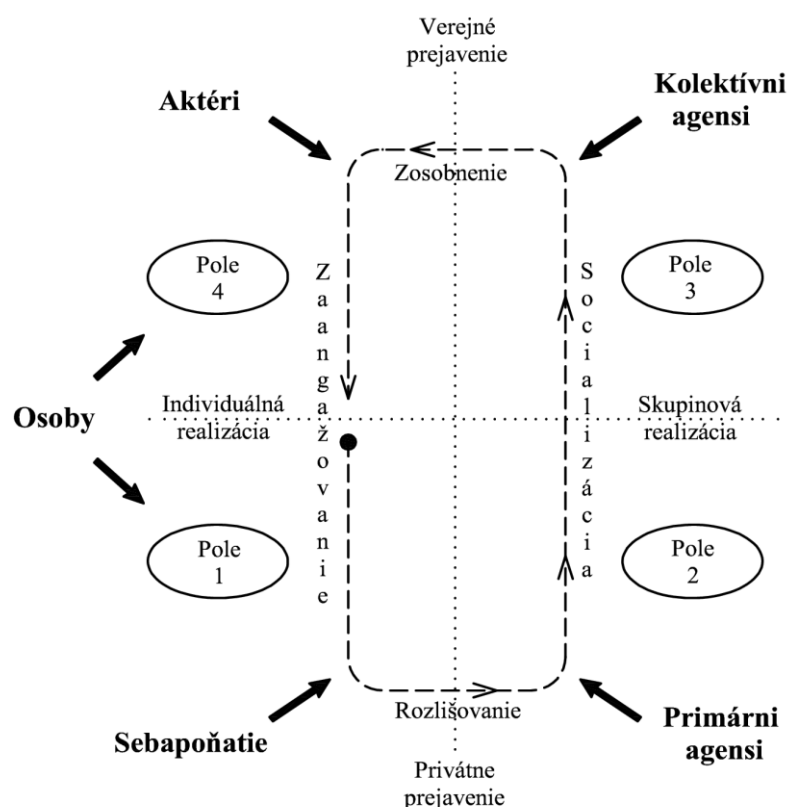
Rovnako aj problematika subjektovosti v projekte MGP vyvolala kritické ohlasy. Opäť A. King namietá, že v morfogenetickom prístupe „Ľudské bytosti sú v podstate nezávislé od štruktúr, pretože bez ohľadu na sociálne podmienky, v ktorých existujú, vždy majú svätyňu (sanctuary) ich osobnej identity.“ (King 2010: 257) A z toho vyvodzuje, že kritický realizmus Archerovej je veľmi sartrovský. Jej koncepciu nepovažuje za natoľko odlišnú od teórie štrukturácie Giddensa, lebo vraj obaja chápu jednotlivca príliš nezávisle, akoby záležalo len na jeho vnútornej konverzácii, aký osud si vyberie. Taká kritika však nezodpovedá stanovisku, aké Archerová zaujala v polemike s poňatím izolovaného individua typu *homo economicus*. Problém je aj s vnútornou konverzáciou, sotva ju možno úplne izolovať od dimenzie intersubjektivity (a participácie iných subjektov), pre ktorú Archerová takmer nenašla miesto. A. Caetano (2014: 8) uvádza výhrady tohto typu v prácach Mouzelisa, Vandenbergheho a Dépelteaua. Posledný (Dépelteau 2008: 61) vytýka tomuto projektu príliš individualistickú verziu vnútornej konverzácie a pochybuje o jej sprostredkujúcej role vo vzťahu štruktúr a konajúceho subjektu.

Stratifikovaný pohľad na uspôsobenie človeka a spoločnosti

MGP uplatňuje stratifikačný pohľad na ľudský subjekt. V obširne koncipovanom rozvojovom cykle ľudského subjektu sú opísané jeho štyri štádiá. (Archer 2000a: 254) Každému zodpovedajú odlišné emergentné vlastnosti a sily subjektu, ako i podoby agenstva. Archerová v polemike s konceptom konštruktivismu R. Harrého ponúka rekonštrukciu pôvodnej Vygotského schémy vývinu ľudskej bytosti a výsledný efekt ilustruje pomocou obrázka č. 2. Polia 1 – 4 vyjadrujú obsah (o aké vlastnosti subjektu ide) a šípky ukazujú dynamiku rozvoja subjektu v opačnej postupnosti ako u Harrého. On zaviedol rozlíšenie

osoby a self (sebapoňatie), ale kým u neho prechod na vyššie štádium sa začínal osvojením si (appropriation) osobnostného vzoru zo sociokultúrnej štruktúry, u Archerovej postup (polia 1 → 2) začína odlišením jednotlivca už v momente jeho narodenia (status rodiny). Až potom dochádza k socializácii, zosobneniu roly a zaangažovaniu.

Obrázok č. 2 **Realistické poňatie rozvoja stratifikovanej ľudskej bytosti** (Archer 2000a: 260)

V rozvoji subjektu sa objavujú štyri odlišné úrovne, stručne ich opíšem. Východiskovou je 'sebapoňatie' (the self), druhou je 'osoba' (the person),

treťou ‘agens’¹⁸ (the agent) a štvrtou ‘aktér’ (the actor). *Sebapoňatie*¹⁹ ako organizujúce jadro osobnosti človeka spočíva v univerzálnom pociť nepretržitého bytia sebou samým a svojej duchovnej a telesnej odlišnosti od iných, je teda čímisi úplne nezávislým od spoločnosti. Je zdrojom reflexívneho *sebauvedomenia* individuality človeka. V teórii Meada sa vyznačuje vnútornou dialogickosťou medzi jeho procesuálnymi aspektmi „I“ – *ja subjektové* – osobné a „Me“ – *ja objektové* – sociálne. To znamená, že individuum môže opustiť perspektívu prvej osoby a samé na seba pozerat’ ako na vonkajší objekt, pričom sa v tom vzťahu objaví pnutia. „Dvojitá povaha sebapoňatia, prejavujúca sa v štrukturálnom spojení „I“ a „Me“, odzrkadľuje vzťah jednotlivca a spoločnosti“. (Szlachcicowa 2013: 179) Pokiaľ „ja subjektové“ predstavuje spontánnu a kreatívnu stránku sebapoňatia, „ja objektové“ vyjadruje vnímanie seba utvorené na základe toho, ako nás vidia iní a čo od nás očakávajú. Ch. S. Peirce, ktorým sa Archerová inšpirovala, rozšíril vnútorný dialóg o tretí aspekt self – „You“ (Ty). „Ja objektové“ sa vzťahuje k minulosti; „ja subjektové“ vynárajúce sa v detstve (a po celý život sa tvaruje) je zdrojom „ja objektového“, žije vždy prítomný čas. „Ty“ predstavuje čas budúci v tom zmysle, že medzi „I“ a „You“ sa rozvažujú budúce scenáre angažovanosti. *Logos* kladie otázky, *pathos* formuluje komentáre, poznamenáva Archerová. Predkladá obraz konverzácie, ktorá „má skrz naskrz emotívny i poznávací charakter“. (Tamže: 231) Cieľom „ja subjektového“ a „ty“ je spoločné vyartikulovanie svojich „starostí“, vrátane revidovania svojich mienok a pocitov. Odhliadajúc od ďalších detailov vnútornej konverzácie (rozloženej do troch fáz: rozpoznanie, rozvažovanie, zapojenie do obehu) možno uzavrieť, že ide o nepretržitý proces pretvárania osobnej identity.

Druhú rovinu v rozvojovom cykle subjektu, keď sa výklad posúva od vnútorného k vonkajšiemu svetu, predstavuje *osoba* ako nositeľ sociálnych rol. Namiesto prostého definovania osoby výhodnejšie je poukázať na proces jej ustanovenia. Konvenčná sociológia často znižuje význam subjektu do úlohy vykonávateľa sociálnych rol, nepovažujúc ho za žriedlo ich pretvárania. Archerová od analytikov požaduje venovať viac pozornosti tomu, ako subjekt do procesu ich *zosobnenia* vnáša také svoje vlastnosti, akými sú reflexívnosť a kreativita. Aby jednotlivec roly zosobnil (a nielen oživil), potrebujeme kategóriu osobnej identity. Tá nemôže vzniknúť dovtedy, kým sa neuzavrie

¹⁸ Slovo ‘agens’ používajú prírodné a medicínske vedy i lingvistika. Podľa Slovníka súčasného slovenského jazyka z 2006 r. označuje činiteľa, hybnú silu, pôvodcu deja. Tento prameň ale priznáva podstatnému menu ‘agens’ len neživotný tvar mužského rodu. Pre potreby sociológie, ktorá operuje v doméne živých bytostí, bolo by potrebné rozšíriť gramatické určenie aj o životný tvar. Podobne je to v prípade Rus – Rusi (národnosť) a rus – rusy (hmyz). Potom môže platiť v pluráli „primárni agensi“ (sociológia), ale aj agensy (chémia, lingvistika).

¹⁹ Preklad výrazu „self“ je problémový a v literárnej praxi sa objavuje viacero riešení. Niekedy ho vôbec neprekladajú do rodného jazyka (Znebežánek 2013), viacerí používajú výraz „self-concept“, niektorí názov „bytošné JA“. V našej sociologickej literatúre D. Alijeva (Alijeva 1986:38) použila termín „seba-označovanie“.

prvé kolo vnútornej konverzácie a dospievajúce individuuum nenadobudne dostatok skúseností a nespozná vzory sociálnych rol, o ktoré by sa mohol uchádzať. Tri žriedla skúseností – nadobúdaných v poriadku prírodnom, praktickom, sociálnom – poskytujú dostatok zdrojov pre sformovanie jeho osobnej identity. Tá nemá trvalý charakter, pretože stále prebieha vnútorný dialóg, v priebehu ktorého sa reviduje, akou osobou by sa jednotlivec chcel stať. Jeho voľby môžu byť mylné, pretože skupinová identita (odvodená od typu rol) má vplyv na osobnú identitu a vedie k jej korekciám. V opakujúcich sa kolách vnútornej konverzácie jednotlivec zvažuje výber rol, porovnáva ich požiadavky s vlastnou konšteláciou ‘starostí’ a reviduje ich, opierajúc sa o svoje rozrastajúce sa skúsenosti tak, aby si zachoval krehkú rovnováhu medzi nimi. Výsledkom je premenlivá osobná identita. Jednotlivec sa v niektorej role *angažuje* (commitment) naplno, v iných len čiastočne, čo sa odvíja od jeho konštelácie ‘starostí’, z ktorých jedny prijal ako základné a ostatné im podriaďuje. Svojou angažovanosťou sa definuje ako osoba a určuje, akým sociálnym aktérom sa stane. (Tamže: 12) Svoju identitu²⁰ však tvorí v závislosti od okolností, v akých mu prichodí žiť. Sociálne postavenie mu vtlača pečať, nielen akou osobou sa stane, ale aj akú identitu (osobnú, kolektívnu) dokáže dosiahnuť.

Tretiu rovinu predstavuje agens, ktorý nadobúda dve určenia. Najprv je chápaný ako zoskupenie rovnako situovaných ľudí z hľadiska životných šancí. Spoločnosť je stratifikovaná a faktom narodenia získavame – nezávisle od našej vôle – určitú pozíciu v jej rozvrstvení. Archerová upozorňuje, že kľúčové formy distribúcie životných šancí sú dielom skupín a vzťahov medzi nimi, ktoré predchádzali nášmu narodeniu, a „vplyv“, čo nás sociálne začlenil, autorka nazýva *mimovoľným agentstvom*. Jeho dôsledkom sme sa stali *primárnymi agensami*. (Archerová pre tento pojem vyhradila gramaticky množné číslo.) Títo v procese dospievania reflexívne ohodnocujú svoju vnútenú im pozíciu pri sociálnom rozdelení zdrojov. V prípadoch nízkeho sociálneho statusu sa môžu pokúsiť o individuálnu sociálnu mobilitu (a niektorým sa to aj podarí). Tá však prinesie len preskupenie jedincov, ale nič nezmení na doterajších *vzťahoch* medzi skupinami ‘silných’ a ‘slabých’, nedotkne sa pomeru medzi nimi, teda systému distribúcie životných šancí. Ako primárni agensi nemáme vplyv na rozhodovanie, sme jeho ‘objektom’, ktorému sa vždy čosi prihodí.

Sociológ môže pozorovať ich podobné nezjednotené individuálne reakcie na sociálny kontext, v akom žijú, prejavy osobnej nespokojnosti a pociťovanie rovnakých problémov. Ale stále je to len prejav sumy individuálnych záujmov,

²⁰ Rozdiel medzi osobnou a kolektívnou identitou spočíva v tom, že pokiaľ prvá je výsledkom našich vzťahov so všetkými troma poriadkami reality, tá druhá je definovaná výlučne v sociálnych kategóriách. (Tamže: 10) V podaní Archerovej sociálna identita je len jedným z aspektov osobnej identity. (Tamže: 12)

ktoré, ako ukázala história, v agregovanom tvare môžu generovať efekty v podobe nezámerných dôsledkov. Jedným z nich je premena sociálneho kontextu, keď sa kyprí pôda na formulovanie skupinových záujmov. Už tento druh „vplyvu“ je analyticky relevantný, Archerová ho nazvala *primárnym agentstvom* (primary agency). Primárni agensi sa správajú pasívne, „nezohrávajú žiadnu rolu v strategickej zmene spoločnosti“. (Tamže: 268) Ostáva možnosť subjektivej sebaapremeny, pri ktorej sa odohrá prechod na *skupinové konanie*. Keď si primárni agensi uvedomia svoj záujem, vedia ho vyartikulovať a začnú sa združovať, vytyčovať spoločné ciele, dochádza k ich premene na *kolektívnych agentov* (corporate agents). Povedľa primárneho agentstva sa objavuje ako nová emergentná vrstva *kolektívne agentstvo* (collective agency) so špecifickými preň silami. Sú to „schopnosť artikulácie istých záujmov, organizovanie sa pre skupinové konanie, generovanie sociálnych hnutí a ovplyvňovanie rozhodovacieho procesu“. (Tamže: 266) Kolektívni agensi pôsobia v interakcii s ostatnými agensmi, v dôsledku toho dochádza k preskupeniam a ich početnému rozrastaniu; formuje sa „MY“ kolektívneho konania, tiež možnosť počínať si strategicky pri zmene štruktúr (spoločnosti, kultúry). Spoločenská zmena sa odohráva v réžii kolektívnych agentov a máva podobu zápasov. Tie rezultujú v pretvorení jestvujúceho komplexu sociálnych pozícií, rol a noriem do nového tvaru a s novým obsahom, kde „aktéri môžu byť sami sebou“. (Tamže: 287)

Ešte predtým však treba dopovedať príbeh o poslednej rovine – *aktérovi*. Archerová ho vymedzuje proti tradícii „homo sociologicus“, v ktorej sa jednotlivec pasívne pridáva pravidlám. Osoby a roly, v ktorých sa angažujú, spolu predstavujú novú emergentnú vrstvu – sociálneho aktéra (Archerová preň vyhradila gramaticky jednotné číslo). Jeho vlastnosti nemožno zredukovať do východiskových prvkov. Osoba ustarostená o svoje priority – aj pod vplyvom interakcií s ostatnými primárnymi agensmi a vplyvom pôsobenia kolektívnych agentov – pristupuje k rolám s vlastnými záujmami, presahujúcimi nároky roly. Tie záujmy sa vyvíjajú, prerastajú do spoločne uvedomovaných objektívnych záujmov a motivujú ho k tomu, aby sa zapojil do zápasu²¹ o transformáciu jestvujúcej sústavy pozícií a rol v spoločnosti a prístupu k nim. „Naše ľudské sily nie sú ohraničené jestvujúcim súborom rol... Rovnako môžeme urobiť predmetom reflexie samotný ich súbor (a tiež širší inštitucionálny kontext spoločnosti, v ktorom funguje) ... a ako ľudia máme schopnosť združovať sa spolu s ostatnými v úsilí smerujúcom k transformácii štruktúr.“ (Tamže: 314) Archerová tvrdí, že rodičom sociálneho aktéra je primárny agens, ale nie všetci taký prerod uskutočnia. To, akým sociálnym aktérom sa stal, jednotlivec

²¹ V tomto bode sa konceptualizácia Archerovej stýka s koncepciou agonizmu, tak ako ju vymedzuje Ch. Mouffe (2000) vo svojich analýzach politickosti. Pozri: The Democratic Paradox. Chapter 4.

podriaďuje vnútornej inšpekcii. Vracia sa k vnútornej konverzácii (prebieha neustále) a zvažuje novonadobudnuté objektívne charakteristiky, tá mu pomáha určiť „MY“, s ktorým bude aktér solidárne spolupracovať pri iniciovaní zmien spoločnosti. Keď oddeľujeme primárnych agentov od sociálnych aktérov, jednotlivec niečo stráca zo svojich ilúzií, ale zároveň znásobujeme jeho sily ako tvorcu. To, čo stratil (z dôvodu svojej príslušnosti k zoskupeniu primárnych agentov), je falošná vidina slobody uzatvárania zmlúv, ktoré by mu mali umožniť stať sa tým, čím by chcel byť. No zároveň získava (vďaka príklonu ku kolektívnym agensom) kolektívnu schopnosť pretvárania sociálnych pozícií spoločnosti, teda meniť spoločnosť i seba samého. Prirodzene agens a aktér nie sú dvoma bytosťami: rozdiel spočíva iba v temporálnom a analytickom rozlíšení, čoho je schopný agens a ako koná aktér.

Projekt MGP vznikol v období dominantného vplyvu koncepcií postmodernizmu, zrejme v polemike s nimi Archerová podcenila úlohu jazyka (napr. problém newspeaku) a tému diskurzu pre fungovanie kooperácie v spoločnosti, bez ktorej si nemožno predstaviť spoločenský poriadok. Oprávnené je problém jazyka označovaný za Achillovu pätu MGP. (Mutch 2004) Kauzálny účinok štruktúr nie je cítiť na subjekte samotnom (podcenený je sociálny pôvod a praktizované pravidlá), ale len na výsledku vnútornej konverzácie a vytýčených životných projektoch. (Caetano 2014: 7) Problém je určité podcenenie socializácie, o ktorej Archerová tvrdí, že jej úloha v súčasných spoločnostiach sa znižuje.

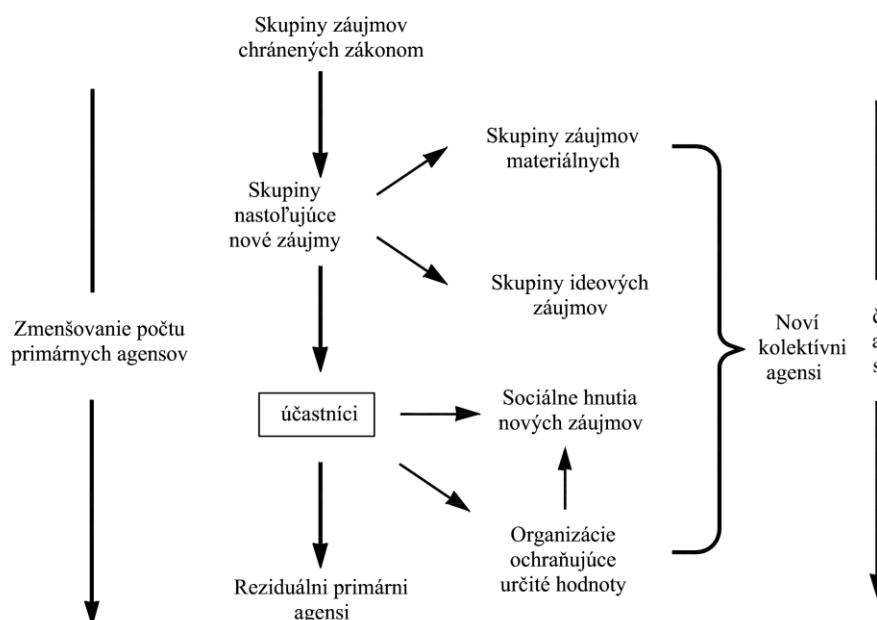
Sociálna zmena podľa morfogenetického prístupu – náčrt

Rozlíšenie primárnych a kolektívnych agensov naznačilo, že MGP sa myšlienkovito vzpína od hĺbky vnútorného sveta jednotlivca až k otázkam makrospoločenských zmien. Ich generátorom z pohľadu individua je reflexivita a kreativnosť, ktoré vyúsťujú v kvalitatívnom pretvorení jeho agentstva na kolektívne. Z pohľadu štruktúr je obraz zložitejší, lebo treba v generatívnom mechanizme zohľadniť vzájomnú súhru sociálnej štruktúry a kultúry, vplyv kvalitatívnych posunov v ich rámci, ku ktorým dochádza v dôsledku konania ľudí. Pôsobenie kultúry i štruktúry oživujú sami ľudia tým, že pri realizácii svojich projektov vyvolávajú situácie, ktorými „vťahujú“ do hry emergentné vlastnosti a sily kultúry a štruktúr – ergo spúšťajú ich neosobné agentstvo. Pripomínam, že agentstvo vyjadruje schopnosť ľudí spôsobovať rozdiely (differentiation) daného stavu vecí – Archerová to označuje za jeho hlavnú črtu (porovnaj 1995: 118) a uplatňuje sa dvoma spôsobmi. Po prvé, kultúrne systémy a sociálne štruktúry sa môžu reprodukovat' alebo podliehať transformácii v dôsledku kumulácie nezámerých efektov konania individuí. Po druhé, ich reprodukcia či transformácia môže byť (práve tak zámerne, ako aj nezámerne) efektom konania skupinových subjektov. V oboch prípadoch

agentstvo predstavuje skupinovú modifikáciu podmienok konania ľudí. (Carter 2013: 40)

Aktuálny tvar usporiadania spoločnosti a pomerov v nej je výslednicou oboch tendencií. Archerová *morfogenézou* nazýva „tie procesy, ktoré posilňujú odchýlky od danej formy (pomocou pozitívnej spätnej väzby), následne *morfostázou* tie, ktoré vedú k prinavráteniu či reprodukcii štruktúry (pri negatívnej spätnej väzbe)“. (Archer 2013a: LVI) Oba typy procesov majú cyklický charakter a týkajú sa tak ľudí (subjektu), kultúry, ako aj sociálnych štruktúr. V ňom sa postupne odohráva zmena východiskových podmienok (štruktúr), a tiež dochádza k zdvojenej morfogenéze, keď agensi, transformujú spoločnosť, resp. sa snažia brzdiť zmeny v jej rámci, pretvárajú i samých seba. Názorne to vyjadruje obrázok č. 3.

Obrázok č. 3: **Zdvojená morfogenéza agentstva** (Archer 2000a: 279)

Pokúsím sa tieto pohyby stručne ilustrovať na vzájomnom prenikaní medzi doménami štruktúry a kultúry, ktoré vždy obstarávajú sociálne interakcie. Impulz k zmenám môže prísť z ktorejkoľvek domény (urbanizácia, vedecká revolúcia, kríza či vojna). Dôsledkom toho sa prehĺbia rozdiely medzi odlišnými skupinami materiálnych záujmov, ktoré boli doposiaľ garantované inštitucionálne (mocensky) a zaštitené dominantnou pozíciou v kultúre. Znevýhodnené skupiny v novej situácii sa usilujú o nové sebaurčenie, redefinujú svoje záujmy – tým sa aj pre privilegované skupiny stávajú

spoločensky významnými – a nútia ich k obranným reakciám v oboch doménach. Pôvodná ideová jednota sa rozpadá, nové myšlienky prenikajú do domény štruktúr a tam vyvolávajú vyčleňovanie sa nových kolektívnych agensov z prostredia primárnych agensov. Tie sa musia postarať o idey legitimizujúce svoje nové nároky. K tomu, aby našli „sponzora“, využijú pretrvávajúce pnutia v doméne kultúry, na čo reaguje aj protistrana. Rozhorel sa zápas, dochádza k šíreniu nových ideí a preskupeniam ľudí, pri ktorom skupiny nastoľujúce nové záujmy sa usilujú o ich uzákonenie. Je otázkou historických reálií, kto je úspešnejší. Napríklad európskej aristokracii, využívajúcej idey renesancie, sa podarilo zvíťaziť a predísť pokusom o protireformáciu. V niektorých krajinách zmena uspela skôr – morfogenéza priniesla evidentné zmeny v oboch doménach: na scénu prišli nové vrstvy a nové vládne kruhy s vlastnou kultúrou. Prepracovanie sa odohralo v doméne štruktúry i kultúry: vznikli nové sociálne pozície a nové roly, nové vzťahy medzi skupinami, došlo k uznaniu občianskych práv, dominantnými sa stali nové hodnoty a idey. V iných krajinách sa zmeny oneskorili, privilegované kruhy ich dokázali dočasne pribrzdiť, morfostáza upevnila dovtedy praktizovaný spôsob života ľudí a vnímanie sveta.

Model sociálnej zmeny navrhnutý v MGP sa tiež stretol s ambivalentným prijatím. Na jednej strane rad autorov začal túto tému rozvíjať²² v perspektíve načrtnutej M. Archerovou. Kritika sa dotkla viacerých aspektov. Napríklad M. Skovajsa oceňuje, ako Archerová priznala kultúre autonómiu (ako samostatnej vrstve reality), zároveň jej vytýka, že „kulturu qua propozície odstíhla od subjektívnych významů na strane aktérů“. (2013: 91) Ak by kritika bola opodstatnená, znamenalo by to absenciu schopnosti aktérov evokovať zmenu v kultúre i štruktúre, ba samých seba. Rovnako možno namietat, že daný model spoločenskej zmeny „vynecháva“ dôležitý medzičlánok medzi primárnymi a kolektívnymi agensmi (zo skupinových uvádza hnutia, organizácie zamerané na obhajobu alebo nastoľovanie nových spoločných záujmov a iniciatívne skupiny typu „ginger-group“), akým je nepochybne pôsobenie verejnosti a neštátnych orgánov vo sfére verejného diskurzu. V dôsledku toho sa stráca väzba na bohaté sociologické dedičstvo pochádzajúce od vplyvných postáv, ako sú Dewey, Arendtová, Habermas, Fraserová a ďalší, ktorí prišli s koncepciami presvedčivo dokazujúcimi význam verejnosti pre život v demokratických spoločnostiach.

Pripomením, že téma sociálnej zmeny priviedla M. Archerovú k úvahám o povahe premien súčasného sveta. V ňom pod silnejúcim vplyvom ideového pluralizmu, pribúdanim krízových situácií vo svete (distribúcia zdrojov)

²² V knižnej sérii *Studies in Social Morphogenesis* postupne vydávanej v rokoch 2013, 2014 a 2015 s príspevkami D. Porporu, C. Wigha, W. Hofkichera, P. Donatiho, T. Lawsons, A. Maccariniho, E. Lazegu a ďalších autorov, ktoré zostavila M. Archerová a sama do nich prispela.

dochádza k divergencii morfostatických (údajne ubúdajú) a morfogenetických procesov (vraj pribúdajú). V najnovších publikáciách Archerová spolu s ďalšími autormi rozvažuje otázku, či globalizácia neprináša oslabovanie morfostatických mechanizmov, čo vyvoláva zrýchlenie a prevahu morfogenézy, resp. aké konkrétne podmienky (kultúrne, štrukturálne, ľudské) to spôsobujú. Je nad možnosťou tejto štúdie rozvádzať ponúkané riešenia. Túto informatívnu poznámku uvádzam vlastne preto, že problém sociálnej zmeny títo autori už spracovávajú na úrovni predmetnej sociologickej teórie, ktorá sa zásadne líši od morfogenetického prístupu ako metateórie. Podrobne to vo svojom príspevku rozoberá D. Porpora (2013). Podľa neho MGP ako metateória poskytuje len ontologickú a filozofickú orientáciu, ale „nič konkrétne z bežného života nevysvetľuje“. (s. 26) Keby sa toho rozdielu držali mnohí kritici, nevyčítali by MGP rôzne absencie čiastkových problémov.

O význame morfogenetického prístupu pre sociológiu

MGP ako metateória ponúka ontologické ukotvenie (realizmus), ideovú, ale aj axiologickú orientáciu (ľudskosť), epistemologické riešenia (nie všetky poznatky možno vyvodit' z empirie) a vybavuje analytikov adekvátnym pojmovým aparátom. Je navrhnutá tak, aby umožnila analyzované skutočnosti uchopiť vo vzájomných vzťahoch a v neustálom pohybe. Ide o metateóriu, ktorá pomáha vyhnúť sa redukcionistickým riešeniam a záludnostiam pozitivismu. Pobáda k vysvetľovaniu problémov súčasných spoločností, lebo len ich deskripciou sociológia nemôže ľudí priviesť k riešeniam. Hoci bol tento projekt sformovaný na pôde sociológie, pre svoju invenčnosť slúži aj príbuzným sociálnym vedám. Evidujeme rozrastajúci sa počet pokusov o jeho aplikáciu v rôznych predmetných oblastiach. Takto vznikli štúdie o sociálnej kontrole v digitalizovanom svete (E. Lazega), sociálnej patológii (T. Owen), nadnárodnej migrácii (M. Geisler), o metodológii sociológie (L. Zeuner, I. Szlachcicowa), o teórii organizácie a manažmentu (R. Willmott, T. Keränen, S. Ackroyd, S. Fleetwood), o verejnej a miestnej správe (I. Horrocks), odborovom hnutí (A. Mrozowicki), o komunikačných technológiách na báze internetu (D. Pratt, J. Mingers), genderových štúdiách (C. New), o výskume médií (L. Pomankiewicz), pedagogického procesu (J. M. Case, P. Gąsiorek, N. A. Nozdrina), sociológie medicíny (G. Scambler), sociológie náboženstva (C. Hoel), teórie systémov (S. D'Alessandro), politických štúdií a medzinárodných vzťahov (I. Greener, S. Bano, M. Fajar), sociálnej geografie (G. Henderson, M. Waterstone), problematike armády (D. Kuehn, P. Lorenz, J. Ashraf), politickej ekonómii (P. Clark). Väčšinou ide o práce z posledných piatich rokov a ich počet stále narastá. Namiesto je otázka, či sa k tomu pridajú aj slovenskí sociológovia.

Záverom sa žiada pripomenúť odkaz sociológa, ktorý uskutočnil veľké množstvo empirických výskumov v rôznych krajinách sveta. M. Burawoy pod vplyvom naakumulovaných skúseností dospel k záveru: „Sociologie je především vytváření teorií, které slouží jako východisko empirického výzkumu, a umožňují propojit mikrorovinu s makrorovinou. Cílem výzkumu je pak rekonstruovat teorii, výzkum by měl být výzvou pro teorii.“ (Uhde 2010: 59) V tomto smere možno vnímať MGP ako impulz pre rozvoj sociológie, ktorý inšpiruje, ale zároveň si žiada precizáciu (i zdokonalenie) cestou overovania jeho inovačného potenciálu vo výskumoch.

Ján Stena po štúdiu sociológie na Jagiellonskej univerzite v Krakove profesionálnu dráhu začínal vo výskumnom kolektíve A. Hirnera. Pokračoval ako vysokoškolský pedagóg a neskôr pôsobil ako vedecký pracovník Sociologického ústavu SAV. Tu po roku 1990 viedol riešiteľský tím zameraný na výskum znovuzrodenia občianskej spoločnosti. Je autorom knižnej publikácie o spoločenskej kontrole (1986), prispel kapitolou do viacerých monografií. Publikoval sériu vedeckých štúdií o kritike, tolerancii, protestoch a rozvoji demokracie na Slovensku. Je členom vedeckej rady FSV UCM v Trnave a členom redakčnej rady časopisu SÚ SAV Sociológia. V posledných rokoch sa výskumne venuje otázkam sociológie verejného života.

LITERATÚRA

- ALIJEVA, D., 1986: Súčasná americká sociológia. Bratislava: Pravda.
- ARCHER, M., 1996/1988: Culture and Agency: The Place of Culture in Social Theory. Cambridge: Cambridge University Press.
- ARCHER, M., 1995: Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach. Cambridge: Cambridge University Press.
- ARCHER, M., 2000a: Being Human: The Problem of Agency. Cambridge: Cambridge University Press.
- ARCHER, M., 2000b: For Structure: its Reality, Properties and Powers: A Reply to Anthony King. The Sociological Review, 48: 3, pp. 464-472.
- ARCHER, M., 2003: Structure, Agency and the Internal Conversation. Cambridge: Cambridge University Press.
- ARCHER, M., 2008: Lze najít pojítka mezi vysvětlením a porozuměním? Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Vol. 44, No. 1, s. 7-22.
- ARCHER, M., 2012: 'On the Vocation of Sociology as Morphogenesis Intensifies', Global Dialogue. Newsletter of the International Sociological Association, 3: 1.
- ARCHER, M., 2013a: Morfogenezja społeczeństwa: gdzie pasuje człowieczeństwo? In: Archer, M., Człowieczeństwo. Problem sprawstwa. (Wstęp do wydania polskiego) Krakow: Nomos, s. LV-LXX.
- ARCHER, M., 2013b: Jak porządek społeczny wpływa na ludzkie sprawstwo? Refleksyjność jako mechanizm pośredniczący między strukturą a sprawstwem'. In:

- Mrozowicki, A. – Nowaczyk, O. – Szlachcicowa, I. (Eds.) *Sprawstwo: teorie, metody, badania empiryczne w naukach społecznych*. Krakow: Nomos, s. 19-35.
- CAETANO, A., 2014: Defining Personal Reflexivity: A Critical Reading of Archer's Approach. *European Journal of Social Theory*, pp. 1-16.
- CARTER, R., 2013: Sprawstwo a to, co pozaludzkie. In: Mrozowicki, A. – Nowaczyk, O. – Szlachcicowa, I. (Eds.) *Sprawstwo: teorie, metody, badania empiryczne w naukach społecznych*. Krakow: Nomos, s. 19-35.
- DÉPELTEAU, F., 2008: Relational Thinking: A Critique of Co-Deterministic Theories of Structure and Agency. *Sociological Theory* 26: 1 March 2008, pp. 59-64.
- DOMECKA, M., 2013a: Wprowadzenie do polskiego tłumaczenia książki Margaret S. Archer *Człowieczeństwo. Problem Sprawstwa*. In: Archer, M., *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*. Krakow: Nomos, s. XLI-LIV.
- DOMECKA, M., 2013b: Dualność czy dualizm? Relacje pomiędzy strukturą i podmiotowym sprawstwem we współczesnych debatach teoretycznych. In: Mrozowicki, A. – Nowaczyk, O. – Szlachcicowa, I. (Eds.) *Sprawstwo: teorie, metody, badania empiryczne w naukach społecznych*. Krakow: Nomos, s. 103-115.
- ELDER-VASS, D., 2012: Towards a Realist Social Constructionism. In: *Sociologia, problemas e práticas*, n. 70, pp. 9-24.
- GIESEN, B., 1997: Old Wine in New Bottles (Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach by Margaret Archer). *American Journal of Sociology*, Vol. 103, No. 2 (September 1997), pp. 461-63.
- IWIŃSKA, K., 2008: 'Theory of agency' w socjologii europejskiej. In: *Rocznik Lubuski*. Tom 34 cz. 2, s. 203-229.
- KING, A., 1999: Against Structure: A Critique of Morphogenetic Social Theory. *The Sociological Review*, 47, 2: 199-227.
- KING, A., 2010: The Odd Couple: Margaret Archer, Anthony Giddens and British Social Theory. *The British Journal of Sociology*, 61: 253-260.
- KRASOWSKA, A. – NOWACZYK, O., 2013: Skąd się bierze refleksyjność? Rzecz o związkach refleksyjności ze sprawstwem. In: Mrozowicki, A. – Nowaczyk, O. – Szlachcicowa, I. (Eds.) *Sprawstwo: teorie, metody, badania empiryczne w naukach społecznych*. Krakow: Nomos, s. 129-142.
- MOUFFE, Ch., 2000: *The Democratic Paradox*. New York, NY: Verso.
- MROZOWICKI, A., 2013: Człowieczeństwo: struktura i sprawstwo w teorii socjologicznej Margaret S. Archer. In: Archer, M., *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*. Krakow: Nomos, s. VII-XL.
- MUTCH, A., 2004: Constraints on the Internal Conversation: Margaret Archer and the Structural Shaping of Thought. *Journal for the Theory of Social Behaviour*. 34(4), s. 429-445.
- PORPORA, D., 2013: Morphogenesis and Social Change. In: Archer, M. (ed.) *Social Morphogenesis*. New York: Springer.
- SAYER, A., 2010: Reflexivity and the Habitus, [w:] Margaret Archer (red.), *Conversations about Reflexivity*. London: Routledge, s. 108-122.
- SEARLE, J. R., 2007: *Myseľ, jazyk, spoločnosť*. Bratislava: Kalligram.
- SKOVAJSA, M., 2013: *Struktury významu. Kultura a jednání v současné sociální teorii*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

- SZLACHCICOWA, I., 2013: Konwersacja wewnętrzna a sprawstwo w perspektywie metodologii refleksyjnej. In: Mrozowski, A. – Nowaczyk, O. – Szlachcicowa, I. (Eds.) *Sprawstwo: teorie, metody, badania empiryczne w naukach społecznych*. Kraków: Nomos, s. 175-188.
- SCHENK, J., 2011: Tri princípy teoretického zakotvenia nelineárnych dynamických systémov: autopoiesis, stávanie a autokinéza. *Sociológia* Vol. 43, No. 5, s. 463-494.
- SZTOMPKA, P., 2010: *Sociologia zmian społecznych*. Kraków: Znak.
- TOURAINE, A., 2011: *Myśleć inaczej*. Warszawa: PIW
- UHDE, Z., 2010: Obhajoba sociologie se stala obhajobou sociologie. Rozhovor Zuzany Uhde s Michaeliem Burawoyem. In: *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. Vol. 2, s. 57-61.
- VANDENBERGHE, F., 2005: The Archers: A Tale of Folk (Final Episode?). *European Journal of Social Theory*, vol. 8, pp. 227-237.
- ZNEBEJÁNEK, F., 2013: *Mezi konfliktem a kooperací. Jednotná teorie konfliktu a kooperace*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).